

Vajda Júlia

Háttértörténetek

Amikor az 1980–1990-es évek fordulóján, a rendszerváltás tájkán, ifjú szociológusként feltettem magamnak az akkor tulajdonképpen sokakban felmerült kérdést, hogy mi az, hogy zsidóság, ki a zsidó, illetve mit is jelent Magyarországon zsidónak lenni, még nem volt számomra világos, hogy egy olyan úton indulok el, amelynek nemcsak hogy nincsen vége, de amelyen visszafordulni sem lehet. Hannah Arendt Rahel Varnhagenről szóló könyve utolsó fejezetének címe is ezt fogalmazza meg: „Aus dem Judentum kommt man nicht heraus”.¹ A zsidóságot nem lehet elhagyni, a zsidóság nem ereszt. Arendt könyve, Rahel gondolatmenetét követve, azzal érvel, hogy azért nem, mert ez a még tradicionális zsidóként élő rokonság elhagyását és az antiszemitizmushoz való asszimilációt is jelentené. De Rahel, aki a XVIII. és XIX. század fordulóján élt, még megpróbálkozhatott ezzel, még hihette kezdetben azt, amiről később számára is kiderült, hogy lehetetlen. Hihette még, hogy van esély az asszimilációra, a zsidóként való tökéletes beolvadásra. Ugyanakkor Arendt, mire Rahelről szóló disszertációja oroszlánrészét 1933-ban megírta, illetve 1938-ban befejezte, nyilván már sejtette, s mire az 1957-ben könyv alakban megjelent, már egészen biztosan a saját bőrén is érezte, hogy ez a soá után többé kérdés nem lehet. Még azok számára sem, akiknek már nincsen tradicionális zsidóként élő rokonsága. A soá egyértelművé tette, hogy az asszimiláció kérdése többé már fel sem vethető. Hiszen az asszimiláció, a tökéletes beolvadás csak a zsidóság – s vele a saját egyéni és családi, illetve a közösség üldöztetéstörténetének – teljes megtagadása, azaz nem pusztán az antiszemitizmushoz, a zsidók „elutasításához”, „nem szeretéséhez”, de a zsidóság üldözéséhez való asszimiláció, azaz a teljes önfeladás árán lehetséges, miáltal annak számára, aki ezt az önfeladást elutasítja, az asszimiláció legfeljebb csak beteljesíthetetlen vágy marad.

Számunkra ugyanakkor, akik számára a zsidóság gépesített, gyári eszközökkel történő legvilkolásának lehetőségessége evidencia, a kérdés, hogy mit jelent, hogy a zsidóság „nem ereszt”, megváltozott. Hiszen közülünk annak számára, aki tudomásul veszi ugyan e „nem eresztést”, de a másik végletet, a zsidósággal mint vallással való tökéletes azonosu-

lást sem választja, örök kérdés és feladat marad annak megválaszolása, hogy mit is jelent neki önnön elhagyhatatlan, levethetetlen zsidósága. Mit jelent a zsidóság vallás nélkül, s mit jelent a zsidóság, ha a rasszista, esszencialista választ is elutasítjuk? Pusztán a családtörténettel való azonosulást? Vagy a megbélyegzett, elutasított csoporthoz való – akkor persze az antiszemiták által kijelölt, s ekként nehezen vagy egyáltalán nem akceptálható – tartozást? Esetleg csupán kulturális kötődést? Legegyen bármi is a válasz a zsidóság mibenlétét firtató kérdésre, aki ma a zsidóságával vívódik és erre a kérdésre keresi a választ, becsapja önmagát, ha valódi saját válasz helyett levetkőzni akarja azt.

Annak idején, amikor feltettem a zsidóság, a zsidó identitás mibenlétére vonatkozó kérdést, s azt hittem, valóban interjúalanyaim zsidó identitására kérdezek rá, erről szól a kutatás, amibe belekezdtem, barátnőimmel² belekezdünk, nem voltam tisztában két alapvető dologgal. Nem voltam tisztában azzal, hogy ahogy Rahel Varnhagen élettörténetére, s ennek részeként zsidósághoz való viszonyára rákérdezve Hannah Arendt legalább annyira a saját élettörténete és zsidósághoz való viszonya kapcsolatát firtatta, ahogy interjúalanyaim önéletrajzi elbeszéléseit, zsidó identitását elemezve részben én is a magam identitására, a saját zsidóságomra kérdezek rá. Nem voltam tisztában azzal sem, hogy azok az önéletrajzi narratívák, amelyekeken keresztül ezt teszem – az 1950-es években születettek elbeszélései –, az ő szüleik nemzedékéhez, s rajtuk keresztül a soához visznek vissza. S hogy valójában nemcsak az ő zsidóságuk, de a saját zsidóságom megértése sem lehetséges az ő szüleik, a mi szüleink élettörténete, s benne a soá megértése nélkül. Hogy a soá után nincs – itt Európában egészen biztosan nincs – zsidó identitás a soá, a soára való reflexió, a soá valamiféle megértése, az élettörténetbe való beillesztése nélkül. Mindez tovább-„lökött” az úton, amelyen elindultam: a „második nemzedék” után rá kellett kérdezzek az „első nemzedékre”, azokra, akik meg-, át- és túléltek a soát. Muszáj lett, hogy megpróbáljam megérteni, hogyan éltek át és túl az. Sőt, hogy hogyan tudtak azután mindezzel, az ennek során szerzett összes sebbel és emlékekkel továbbélni, majd hogy a továbbélés és emlékezés –

mint tudjuk, a legtöbb esetben, bármily abszurd, de mégis gyötrő büntudata – okozta újabb sérülésekkel és fájdalokkal lassacskán megöregedni. Igen, megöregedni, hisz mire feleszméltem, már a 2000-es években jártunk: eddigre azokat, akik túléltek ugyan az üldöztetést, de nem öregedtek meg, már nem tudtam megkérdezni.

Így a 2000-es évek elejétől különböző keretekben mára négyszáznál is nagyobb lett azoknak a narratív élettörténeti interjúknak a száma, amelyeket tanítványaimmal velük készítettünk. Amelyekben őket, akik túl- és átéltek a soát, arra kértük, meséljék el nekünk az élettörténetüket. Ezeknek az interjúknak az elemzéséből azután lassacskán elkezdett megszületni egy könyv. Egy könyv, mely a Múlt és Jövő Kiadónál hamarosan megjelenik, s amelynek ugyanakkor saját személyes és családtörténetem is integráns részét képezi. Nem is csak azért, mert a szüleim maguk is a soá gyermek túlélői, de azért is, mert elemzéseinek a saját történetem – amelynek az ő, azaz a szüleim története, s azokkal együtt az, ahogy én az ő történetükhöz el- és hozzájutottam, illetve ahogy a saját identitásom részévé váltak – szerves tartozéka: abból született meg az a nézőpont, ahonnan az interjúalanyaim által elbeszélte történetekre ránézek, ahogy innen nézve elemzem őket.

KILINCSEK NÉLKÜL

Sokszor elképzeltem anyámat kilenc-tíz éves kislányként, ahogy áll a hóban Holló utcai házunk udvarán, meztelenül, s nagyanyám mosdatja a piszkosfehér hóval, ő meg ordít, hogy hideg, és a jéghideg kéz engedje már el, hagyja már abba. A kép persze nem stimmel. A helyszín nem a Holló utca. Nem gyerekkori udvarunk hátsó frontja. A pince, ahonnan feljöttek, nem az a pince, ahonnan a fát hoztuk gyerekkoromban. Nem az, ahová félttem lemenni. 1944–1945 telén ők pár utcával arrébb laktak a gettóban.

Anyám soha nem mesélt a gyerekkoráról. Huszonhét éves voltam, amikor meghalt. Ő nem mesélt, én meg nem kérdeztem. Nagyanyámtól tudom, amit tudok. Mert ő mesélt. Nagyjából egyszerre haláltak meg. Nagyanyám egy fél évvel előbb. Mintegy engedélyt adva anyámnak, hogy most már ő is meg-

halhat. Neki nem kell megvárnia, amíg megöregszik. Mert annál jobban talán semmitől sem félt.

Nagyanyám mesélt. Nem volt életidegen, élvezte is az életet, a jelent, de valahogy jobbra mégis a régi történeteiben élt. A saját gyerekkorában meg az anyáméban. Akkor is, amikor én gyerek voltam, de később is, amikor már a fiam volt a gyerek a háznál. Otthon volt a szüleinél valahol Erdélyben, a Kőrösök vidékén, meg a Felvidéken, Galántán, Nyitrán, nem tudom máig sem igazán pontosan, csak hogy járták Nagy-Magyarországot aszerint, hová hívták az apját, dédapámat, ecetgyárat építeni.

Mesélte, hogy „apuka”, a dédapám, nagyon vállasos volt, de szakállat nem volt hajlandó hordani. Mert az csak porfogó. S hogy ő, a nagyanyám félt, hogy elesik a jégen. És hogy ilyenkor Móric, a bátyja mindig érte ment az iskolába. Meg hogy Móric nyaklövést kapott az első háborúban. És hogy attól kezdve nem tudta forgatni a fejét.

Anyai nagyanyám apja, Weisz Lázár, Monarchia-szerte ismert iparos. Őt hívták, ha ecetgyárat akartak építeni. Ők állnak hátul középen a feleségével, Bródi Deborah-val, a finom asszonnyal, jobb oldalon a legkisebb gyerekük, Margit, a fotós, a bal oldali hármas pedig a legidősebb gyerek, Móric a családjával. Közülük az anyát, Irént s a gyereket, Tibit, még én is ismertem

Móricék aztán harminckilencben elmentek Jamaicába. Talán őket is hívták, de nem mentek. És mire negyvennégyben kérték az affidavitot, már nem lehetett kapni. De ezt már nem a nagyanyámtól tudom. Ez a papírokból derült ki, amiket egyszer – sok évvel az ő, meg az anyám halála után – nézegettem.

Dédanyámat, nagyanyám anyját mindig picit, tőrény, halk szavú asszonynak képzeltem. Akiben

sokkal több a finomság, mint a férjében. Még a fülembe cseng, ahogy nagyanyám kicsit csücsörítve, finomkodó hanghordozással mondja, hogy az anyja finom asszony volt, „egy Bródy lány”. Vagy Bródi? Esetleg Brodi? És az mit jelent egyáltalán? Ezt a kérdést nem lehetett feltenni. Meg hát fel sem merült. Egyértelmű volt, hogy maga a megtestesült finom előkelőség.

Nagyanyám meséiben mindig ott volt a két fiatalabb testvére is. Margit, a húga, aki fotós volt, már akkor, a múlt század elején. Meg Feri, az öccse, az elesett, talán kicsit mulya, akiről csak annyit tudok, hogy már talán Pozsonyban élt, amikor a szülőket elvitték. S hogy biztos ezért úszta meg Auschwitzot, ellentétben Margittal, aki velük ment a gázba. De persze ez nem is így volt, csak gondoltam sokáig, hogy nem lehetett másképp.

Anyai nagyanyámék négyen voltak testvérek, elől ül a legidősebb, s legtekintélyesebb, Móric, hátul balról jobbra pedig a másik három életkor szerint növekvő sorrendben: Margit, Feri és Erzsi, a nagyanyám

Nem tudom, meséiben Auschwitz mint földrajzi hely vagy mint szimbólum jelent meg csupán. Talán nem is hangzott el soha, hogy szülei, húga oda kerültek. Csak volt deportálás, meg voltak rossz emberek Auschwitzban, akik becsapták a társaikat, gyógyszer helyett falvakarékot adva el nekik. Hogy akkor, gyerekkoromban, mit mondott nekem az, hogy deportálás meg Auschwitz? Soha senki el nem magyarázta. S hogy a szüleim tudták-e, hogy a nagyanyám örökké ezekkel a történetekkel traktál? Nem tudom. Talán annyi állhatott nekem össze, hogy mindez a gonosz németek műve, s hogy akiket deportáltak, azok már nincsenek, hogy az halálos. De ennél több? Nem hiszem. Azután később – de már akkor, amikor úgy mond „tudományosan” foglalkoztam a témával – összeállt. Hogy nem lehetett másképp. Hogy ha deportálás, a Felvidékről, esetleg Kárpátaljáról, akkor a végállomás biztosan Auschwitz. De ez már jóval a nagyanyám halála után történt.

Akkoriban ugyanis ez még nem foglalkoztatott. Vagy legalábbis nem voltam tudatában, hogy foglalkoztat. Mert persze olvastam ilyeneket. Visszaemlékezéseket. Már amennyire ezek akkoriban elérhetőek voltak. S mindig jött az az érzés, hogy én erre nem lettem volna képes. Hogy biztos agyonlőtték volna. A fiammal voltam terhes, s a nőgyógyásznál, míg a rendelés megkezdődött, Primo Levit olvastam. És ezen gondolkodtam. Hogy lett volna-e erőm, hogy végigcsináljam.

Anyám soha nem mesélte el ugyanazokat a történeteket a saját gyerekkoráról. Nem emlékezett volna rájuk? Teljesen elfojtotta volna őket? Az sem került elő soha, hogy a Lipóton, ahol az apját látogatták 1944-ben, ő nem mehetett be. Hogy egy olyan folyosón kellett várnia, ahol minden ajtón gomb volt. S hogy ő ott nagyon félt. A halála előtt, amikor be volt csavarodva, s pszichoterápiába járt, ott ez előjött. De most már a terapeutája is meghalt, már őt sem lehet megkérdezni, hogy neki mit mesélt. De hát mindegy is talán.

A lényeg, hogy előlem az egész gyerekkorát elzárva tartotta. Az apja miatt, akit tízévesen elvesztett? S akinek elvesztése nagyanyámnak megkönnyebbülés lehetett? Aki talán vérbaj eredetű örülete előtt is agresszív volt, de utána biztosan? S aki olyan „fess” volt, hogy más nők irigyelték érte, s hangosan tették rosszindulatú megjegyzéseiket, hogy jobbat érdemelne egy ilyen semmi kis nőnél, mint nagyanyám? S aki biztos operaénekes lett volna, ha nem zsidó? Aki, ki tudja milyen isteni ihlet okán, odahagyva kántori állását, 1944 tavaszán beköltözött Mátyásföldről a VII. kerületbe? Vagy itt is rosszul rakom össze a mozaikot? Nagy-

anyám és anyám nélküle költöztek be Pestre, mert ő addigra már kórházban volt?

A képen is látni vélem, hogy anyám, Háber Judit, és az apja, Jenő, imádták egymást

Anyám, ha kettesben voltunk, nem tudott fölnegedni igazán. Akkor meg pláne nem, ha nagyanyám – az ő anyja – is ott volt harmadiknak. Ehhez apám kellett. Vagy esetleg valaki más, bizonságos „felnőtt”. Valaki, akit ő annak érzett. Aki állt a lábán. Aki nem szorongott úgy, mint ő. Akinek jelenlétében ő nem szorongott úgy, mint egy elveszett kisgyerek. Én persze, aki magam is csak szoronghatam a szorongó anya mellett, ehhez kevés voltam.

Mindez csak azután lett világos, hogy becsavardott. Akkor már én is elég lettem. Mert akkor már egyáltalán nem tudott egyedül maradni. És akkor már bárki ismerős jó volt neki, akkor már bárki tudott neki biztonságot adni, csak a saját anyja nem.

Talán fél évvel a halála előtt kezdtem analízisbe járni. A halálán túl legalább annyira megviselt, amikor nem sokkal később kezdtem azt érezni, hogy elértem oda, hogy már nagyobb konfliktusok nélkül el tudjam fogadni. El tudnám fogadni, ha még élne.

Ma, hogy több mint huszonöt évet töltöttem el azzal, hogy előbb a leszármazottakkal, később a túlélőkkel interjúzom, szóval hogy szakmai tevékenységnek álcázva évtizedek óta azzal foglalkozom, hogy megértssem a magam zsidóságát, a magam holokauszt-traumáját (van nekem ilyen? Trauma ez egyáltalán? Vagy a szülő mindenképpen valami feldolgozandó?), nyilván van egy kikerekített magya-

rázatverzióm. Ma valahogy úgy fogalmaznék, hogy azt éreztem akkor, hogy már képes volnék megbocsátani neki. Képes volnék megbocsátani, hogy nem engedte, hogy én legyek a gyerek kettőnk közül. Vagy legalábbis azt, hogy ő nem volt felnőtt, s ezért én nem lehettem gyerek. Azt, hogy nem tudott nekem, a gyerekének, biztonságot adni. Akkor sem, amikor nemcsak a gyereke, de tényleg gyerek is voltam. Hogy ma, ha a gyerekkoromból ismert arcát felidézem, a testet öltött szorongás az, ami visszánéz énrám.

Pár évvel korábban, amikor Németországban voltunk, én kamaszon, ő valamivel negyven fölött, kiborult a keletnémet határőrök látványától. Hogy olyanok, mint az SS volt. Éreztem, hogy ennek súlya van, de igazán, azt hiszem, csak sokkal később értettem meg. Hogy valahol, a lelke mélyén, ő mindig is abban az időben maradt. Abban, ahol – így nagyanyám – nagyapám azt mondta neki, hogy Hitler nyelvét többé nem beszéljük, s ezért átváltottak a magyarra. Pedig, nagyanyám elbeszélése szerint, anyám előbb németül tanult meg. Tényleg német lett volna ez? Vagy jiddis esetleg? Nem tudom. Ha tényleg német, akkor az meglep. Miért beszéltek volna németül egymással? Ez azt jelentené, hogy a nagyapám családja (is) valami kereskedő- vagy iparosféle lehetett? Ez mintha inkább beillene a képbe. Az viszont semmiképp, hogy a német, amit én szeretek, Hitler nyelve lenne.

Anyám mindenesetre elfelejtette ezt a nyelvet, nagyanyám meg később németül biztosan tudott. Hogy jiddisül is tudott-e? Nem tudom. Nagyapám biztosan tudott. Nagyanyám ócska, régi táskákban őrizgetett papírjai közül, ahol szülei theresienstadti haláláról is találtunk egy levelet a lányommal, előkerült néhány korábbi levél. Hártavékony papírra voltak írva ceruzával, héber betűkkel, gondolom, jiddisül. Egy időben azt hittem, nagyapám kapta őket az anyjától, s reméltem, találok egyszer valakit, aki elolvassa nekem őket. Lehetséges lenne, hogy nagyanyám sem tudta őket elolvasni? Akárhogy is, legutóbb, amikor azon tudás birtokában, hogy a jiddist fel lehet ismerni a benne lévő sok „ain”-ről, már nem találtam őket, csak egy-kettőt, amelyek viszont hivatalosnak látszottak. Ráadásul az előkerült levelezőlapokon anyja magyarul írt neki.

Németországban azután Hitler nyelvét kellett beszélnie neki is, azaz kellett beszélniük mindkettjüknek, hiszen pár hónapig nagyanyám is velünk volt Brémában, a hetvenes évek végén, amikor apám két évig ott tanított. Igen, anyámnak is, aki ottmaradt abban az időben. Igen, azt kellett beszélnie neki is, akinek a német talán ekkorra is Hitler nyelve maradt. Neki is, akinek a német talán soha

nem tudott Goethe nyelvévé válni. Neki is, aki ottmaradt abban az időben, amikor szakítottak ezzel a nyelvvél, s ahol az anyja a hóban mosdatással, a napi egy szem dióval még csak-csak meg tudta védeni. Az anyja, aki ugyanakkor hagyta, hogy imádkozott apja, az anyámé, az én nagyapám eltűnjön. Hiszen a tízéves kislány szemében egyre megy, hogy a Lipóton valójában mi is történt. Hogy apjával a nyilasok vagy talán tényleg a betegség, esetleg egy szívvroham végzett. Tízévesen egy ilyen anyában nem lehet, nem lehetett megbízni. Egy ilyen anya nem ad, nem adhatott bizsónságot.

S akinek nem ad az anyja, az anyaként maga sem tud adni. És akkor én? Becsapom magam, amikor azt állítom, hogy a gyerekeim nem szoronganak? Vagy az analízis tényleg csodaszer? És ha anyám időben analízisbe megy, minden másképp lehetett volna? Kamaszkoromat végigveszekedünk. Mindig azt éreztem, hogy értelmetlen hülyeségekkel szekál. Például, hogy kövér vagyok. Az analízisemben arra jutottunk, hogy zavarta, hogy gyerekből nő leszek. Ezt a projektet egyáltalán nem támogatta. Hogy miért? Nem tudom. Manapság azzal magyarázom, hogy az én felnövekvésem (ahogy a születésem is, meg a fiam születése is) arra hívta fel a figyelmét, hogy öregszi. Hogy nem tudja megállítani az időt.

De szerette volna. Talán ezért felejtett el időben tájékoztatni arról is, hogy a lányok egyszer csak menstruálni kezdenek. Hogy az altestükből távozó vér sem nem szégyellni való, sem nem halálos betegség jele. Akkor még nem haragudtam rá ezért. Még akkor sem, amikor apám egyszer csak azt mondta, hogy anyám meglátva reggel a pizsamámon a vérfoltot, pánikba esett. Ez a közlés, s a rádászként kezembe adott nem igazán nekem való felvilágosító irodalom legalább megnyugtató. Analízisbe kellett mennem ahhoz, hogy felismerjem a helyzet abszurdumát, s haragudni kezdjek. Valamiért – igazságtalanul – csak anyámra.

Igazságtalanul? Ennek nincs értelme. Hiszen a konkrét apró sérelmek, melyeket elszenvedtem tőle, lényegtelenek, talán nem is vettem volna őket a szívemre, ha nincs a mindent eluraló szorongás. Hogy addig nincs nyugalom és béke őbenne, s így bennem se, amíg apám meg nem érkezik. Ez volt az ő vétke, s ez volt az, amiért az én bizsónságot is apám jelentette. Furcsa, hogy mindez most milyen világosan és tisztán rajzolódik ki előttem. Nem tudom, mióta van ez így. Az analízis kellett hozzá, de hogy elég volt-e? Nem tudom. Hiszen már annak is vagy húsz éve, hogy azt befejeztem. Azóta felnőttébb lettem. Felnőttébb? Nem szeretem ezt a szót. Ma, ötven közepén sem érzem magamat felnőttnek. Talán soha nem is fogom. De sok minden

történt. Sok mindent, főleg sok veszteséget, megélttem. Egyesek meghaltak, másokkal csak elvesztettük egymást.

Anyám volt az első igazi halottam. Nagyanyám fél évvel korábbi halála nem rendített mélyen meg. Kilencvenéves volt. Az az élet rendje volt. De anyám csak ötvenhárom. Öt évvel fiatalabb, mint én most. Akkor is tudtam, hogy nagyon fiatal még a halálhoz. Most meg egyenesen abszurdnak érzem. Hiszen még oly sokan vannak a nálam öregebbek is. Hisz kilencven fölött vannak sokan, akikkel interjúzom. Akik nemcsak a gettót éltek meg, mint anyám, de a lágert is megjárták. S ennek ellenére jóval fittebbek nálam is.

Lehet annyira félni az öregségtől, hogy abba bele kelljen halni? Mitől fél az, aki az öregségtől fél? A betegségtől? A tehetetlenné válástól? A kiszolgáltatottságtól? Igen, ezek mind félelmetesek. De hát ezek egyike sem fenyegette még. És különben is, állítólag már az én születésemtől is becsavarodott. Azután azt, hogy a fiamtól méginkább, magam is megélttem. Nem tudott mit kezdeni az újabb generációk felbukkanásával. Azt érezte, amit a fiam két és fél évesen az ő halálakor? Hogy „nem akarok óvoda lenni, nem akarok nagy lenni, nem akarok meghalni”? Mintha a halál réme elől menekült volna a halálba. Paradox, de mintha nem volna más magyarázat arra, hogy miért kellett egyszerre megörülnie, s daganatot növesztenie.

Fáj, hogy nem kérdeztem. Hogy későn jutottam el oda, hogy rájöjnek, kérdeznem kellene. Hogy miért? Mert nem tudtam, nem értettem még, nem voltam elég érett ahhoz, hogy megértssem, az ő múltja nélkül a saját múltam, s ezáltal a saját jelenem sem tudom felépíteni. S hogy az ő múltjához csak úgy tudok eljutni, ha a nagyanyámhoz, az ő anyjához, meg a nagyapámhoz, az ő apjához is eljutok. S hogy ez egy végtelen lánc. Szerettem volna látni azt a kárpátaljai kisközséget a Tisza-parti Bogdányt – így képzeltem, az lehetett, s melyet tavaly végre meg is néztem –, amelybe a levelezőlapokat úgy címezték, hogy u.v., értsd utolsó vasút, Rahó, ahonnan az apja, a nagyapám jött, no meg azokat a helyeket, ahol a dédapám ecetgyárai épültek, s ahol az anyja, a nagyanyám volt gyerek. Meg a háború előtti Mátyásföldet, ahol éltek, amikor anyám gyerek volt, s ahol nagyapám volt a kántor. S ahol ortodox kóser háztartást vezettek. Míg apámék, pár utcával arrébb, már a nagy ünnepeket sem tartották, sőt, karácsonyfát állítottak.

Anyámat nem kérdeztem. De mi lett volna, ha kérdezem? Elkezdett volna-e beszélni, ha kérdezem? Nem hiszem. Mert csak az kérdezhet, akinek szabad. S nekem nem volt erre engedélyem. Az a

tízéves kislány, akit a nagyanyám az anyámnak nevezett, s akiről ő mesélt, nem ugyanaz a kislány volt, aki az általam ismert anyámmá nőtt fel. Az a kislány mintha nem is létezett volna. Mintha az a kislány nem nőtt volna fel. Mintha az anyámban csak az a kislány lett volna jelen, legalább az én számomra elérhetően, akivé az apám mellett élő felnőtt Judit vált akkor, amikor szorongott. Akkor, amikor apám éppen nem volt jelen, hogy neki biztosságot adjon.

A nagyanyám lefestette kislány olyan szép és harmonikus az erős szálú, fekete hajával, sötét, jellegzetesen zsidós tekintetével, amilyen azon a néhány fényképen, ami van róla. Ez a kislány boldo-

**Nagyanyám bátyjék, Móricék,
1939-ben kivándoroltak Jamaicába.
A két unokatestvér, az ő fiuk, Tibi, és anyám,
azt hiszem, soha többé nem találkoztak**

gan hintázik az unokabátyjával a kertben, s ha télvíz idején hóval mossák le testét a szabadban, persze tiltakozik, de nem szorong. A másik viszont maga a testet öltött szorongás. A szorongás attól, hogy elveszíti vélhetően azt a férfit, aki a biztosságot adta. Ennek a kislánynak az arca merev, tekintetéből a rémület süt, s képtelen arra, hogy elengedje magát, hogy a környezetével kapcsolatba lépjen. Teljesen egyedül van.

Nyilván mindkét kép hamis. Hamis annyiban, hogy az a kislány, akit 1944–1945-ben láthattunk volna, ha arra járunk, ahol az a gyerek élt, aki később – biológiai, fizikai, vagy nem is tudom, milyen értelemben – az anyámmá lett, nem volt sem egyik, sem másik. Inkább egyik is, meg másik is volt. De nagyanyám csak az egyikről beszélt, én meg csak a másikkal találkoztam. Ma meg próbálok rájönni arra, hogy meddig létezett az egyik, ha egyáltalán létezett, s szeretném rekonstruálni a folyamatot, amely a másikat szülte, s elképzelni azt a talán köztest, akivel az ostrom idején még találkozhattunk volna. Vagy már akkor is csak a fényképeken, meg talán nagyanyám emlékeiben élt a harmonikus kislányarc? Addigra – talán apja eltűnésével vagy a góttában megéltekkkel – már teljesen eltűnt az is?

Úgy látom, ez a kisfiú, aki talán a biciklijét mutatja éppen a kislány anyámnak, nem Tibi, az unokatestvére – de hogy ki lehet, nincs már kitől megkérdezniem

Vagy akkor eltűnt, de aztán még visszatért, hogy azután a felnőtt nőben élő kislány már csak a szorongást hordozza?

Nem csak hogy nem kérdeztem anyámat, amíg élt. Bár már sok-sok éve nyilvánvalóan részben azért hallgatom mások soátörténeteit, hogy az övét, az övéket megértem, s bár már sok-sok éve tudom, hogy a Jad Vasemnek van nyilvántartása az elhurcoltakról, pár napja néztem meg először, hogy a nagyanyám szülei, húga, esetleg a nagyapám szülei szerepelnek-e benne. S hát nem. De persze, nem is számítottam rá. Nem azért, mintha tudtam volna, amit most már tudok, hogy a lista jobbára rokonok, ismerősök bejelentései, s sokkal kevésbé a haláltáborokban a náci által gondosan vezetett listák alapján készült. (Hogy miért? Mert elvesztek, megsemmisültek? Vagy mert senki nem dolgozta fel őket? Nyilván mindkét tényezőből van benne valami.) Nagyanyám, ezek szerint, nem jelentette be őket. Nem is tudom, tudta-e, hogy bejelenthetné. De ne lett volna senki más se, aki ezt megtette, megtehetné volna? Megeshet. Hiszen Móric és a családja távol bár, de élt. És persze Feri 1949-ben meghalt. De az özvegye? Aki ráadásul Móric fele-

ségének a testvére volt, tehát két szálon is kapcsolódott a nagyanyám családjához? Hogyhogy senkinek nem jutott eszébe? S hogyan tudnám ezt én pótolni? Hiszen még csak azt sem tudom, hogy tudok-e olyan iratokat találni, amikből meg tudnám adni pontos születési adataikat.

Amikor 2004–2005-ben interjúalanyokat kerestünk a projektemhez, jelentkezett egy férfi, talán az egyik olyan levelünkre, amely a Claims Conference-en keresztül ment ki. Amikor az egyik tanítványom elment hozzá, kiderült, hogy valójában nem is akar mesélni. De úgy tudja vagy véli valamiből, hogy távoli rokonom. Főlhívtam. Kiderült, hogy valószínűleg tényleg rokonságban állunk. Bródy-szálon. Valakije neki is Bródy. Vagy Bródi. Esetleg Brodi. Akárcsak a dédnagyanyám. Megbeszéljük, valamikor meglátogatom. Nem kerestem meg. Vajon miért? Vajon miért vártam annyit, hogy már nyilván hiába is keresném? Magam sem értem. Mégsem akarnám, akartam akkor megismerni családtörténetem e részletét? Vagy magamat rejtegettem? Vagy inkább azt akarnám, hogy felhasználva azt a néhány morzsát, amit ismerek, családi múltam e szegmensét magam teremthessem meg?

Levelek apámhoz

2017. március

„Miért voltam képtelen élni, miután visszatértem a világba? Olyan volt, mint a vakító fény, a sötétségben töltött hónapok után, túl intenzív volt. Azt akarták az emberek, hogy minden üde újrakezdésnek tűnjék, el akarták tépni tőlem az emlékeimet; azt gondolták, racionálisak, s hogy összebékítenek az idő múlásával, a kerékkel, amely forog, de őrtültek voltak, és nem csak a zsidók – mindenki! A háborúnak vége volt, de belülről üresre rágott mindnyájunkat.”

(Marceline Loridan-Ivens: *És te nem jöttél vissza*³)

Nem tudom, mikor kezdtünk a soáról beszélgetni. Bubu⁴ halála után lehetett. Nyilván azután, hogy elkezdtem a „zsidó identitást” kutatni. Jobban mondva elkezdtem azt a kutatást, amiről akkor azt hittem, tárgya a zsidó identitás. Amiről aztán lassan megértettem, hogy valójában arról szól, hogy hogyan határozza meg a „második nemzedéket”, hogyan határoz meg minket, akiknek ti, akik meg-, át-, és szerencsés esetben túléltek a soát, vagytok a szülei, az, amit ti elszenvetetek.

Nem tudom, mikor kezdtünk erről beszélni. Nem tudom, mikortól lett egyik legfőbb témája a beszélgetéseinknek ez. S persze már nemcsak ez, hanem ezzel együtt, sőt, ehelyett egyre inkább az, amin ti keresztülmentetek. Az, hogy hogyan hatá-

rozza meg az – mármint az üldöztetés – a nem is csak „akkori”, de legalább ugyanolyan erősen „azután” életeteket. Hogy mikortól lett a legalapvetőbb kérdés vagy talán inkább bizonyosság, amit, ha kettesben beszélgetünk, majd mindig újra és újra felismerünk, hogy zsidónak lenni életprogram, életfeladat. Életfeladat, amit lassan, az évek előre haladtával ismerünk fel, s ami, ahogy telnek az évek, elhatalmasodik rajtunk. Életfeladat, amit nem lehet elvégezni, éppen ezért nem lehet félretenni sem.

Marceline Loridan-Ivens könyve, az *Et tu n'es pas revenu*, melyet angolul olvastam, levél az apához, akivel együtt deportálták Dél-Franciaországból Auschwitzba. Az apa azonban, mint a könyv címe is mondja, nem jött vissza. Levél egy apához, aki

nem jött vissza. Mégsem búcsúlevél, legfeljebb csak annyiban, amennyiben a szerző, közel a kilencvenhez, az élettől is búcsúzik. Nem búcsúlevél, hanem – miközben egyfelől beszámoló mindarról, ami a rámpán való elválás után történt, vagy inkább azután, hogy Marceline a barakkban megkapta apja, nyilván elképesztő erőfeszítéssel és persze mások hihetetlen segítségével, ráadásul elképzelhetetlen mértékű szerencsével becsempészett üzenetét – valomás arról, hogy milyen szoros, valójában eltéphetetlen erős kapoccsá vált közöttük az, amit a deportálásban együtt átéltek, s az, amit azután Marceline egyedül maradván átélt a lágerben, illetve az az érzése Marceline-nek, hogy apja megértette volna, hogy apja lett volna az egyetlen, aki igazán megértette volna. Levél az apához, aki, Marceline úgy érzi, pontosan értette volna azt, hogy miért alakult későbbi élete úgy, ahogy, aki megértette volna, hogy miért nem adhatta fel zsidóságát azután, amit részben együtt, részben az elválásuk után egyedül megélt, semmiképp, s hogy ugyanakkor hogyan nem mond ellent ennek az, hogy a két férje közül egyik sem volt zsidó. Levél ahhoz a férfihoz, aki megértette volna, hogy a harminc év korkülönbség révén persze részben apafigura második férjjel ugyanakkor valódi egyenrangú partnerkapcsolatban hogyan képeződik le kettejük viszonya – az a viszony, amelyet Marceline a „vissza nem jött” apával az évek során magában kihordott és a könyv megírásával a világra is hozott.

Marceline nem ír arról, milyen volt a kapcsolatuk a deportálás előtt, legfeljebb csak utal az azt közvetlenül megelőző konfliktusokra az akkori kamaszlány és a felnőtt férfi között. Csak sejtjük, hogy a deportálásban megszületett eltéphetetlen kapocsnak megvoltak a gyerekkori alapjai. De ez mindegy is. Marceline szövegét végigolvastam – inkább behabzsolva – elvarázsolta az a mélység, amellyel a deportálásban megélt érzelmek mellett azokról az érzelmeiről is beszámol, amelyek hosszú időre lehetetlenné tették számára a családjába és a környező világ „normalitásába” való visszailleszkedést, amelyek elválasztották azoktól, akik e hamis „normalitásra” törekedve, ugyanakkor maguk is „beteg a légerektől, anélkül, hogy megjárták volna őket”, valójában életképtelenné váltak attól, hogy férjük, apjuk nem jött vissza, hogy nem láthatták utolsó gesztusaikat, hogy nem lehettek jelen a halálukkor, hogy nem mondhattak káddist értük, hogy nem volt sírjuk, ahová kijárhattak volna, s hogy mindezeket a hiányokat – legalább fantáziában, ahogy Marceline tette – megoszthatták volna velük. Egy pár napos londoni látogatás alatt Mary barátnőmtől kaptam kölcsön, azután örökbe a

könyvet. Egy szuszra végigolvastam. S már a repülőn elkezdtem írni ezt a szöveget.

Kvázi azonnal el kellett kezdenem írni, mert túl azon, hogy mélységesen megérintett a könyv önmagában is, úgy éreztem – minden, az életünk tényeit érintő különbözőség ellenére – rólam, rólunk is szól. S nemcsak azért, amire akkor rájöttem, hogy bizonyos értelemben minket kettőnket is, valamilyen hasonló eltéphetetlen szállal köt össze, legalábbis bennem, a soá, a családot története, sőt, anyám családjáé, azaz a családuknak Marceline-éhez még csak távolról sem hasonlítható, az övé felől nézve „jelentéktelen” üldöztetéstörténete, de bizonyos értelemben az is, hogy mindezekről második személyben kell írjak: szemben az anyámmal megéltekkel, a hozzád fűződő élményeimről, legalábbis azokról, amikben számomra a soá is jelen van, nem tudok másoknak írni, neked kell őket – még ha a világnak megmutatva is – elmondanom. Mert ezek – miközben persze a saját zsidóságomhoz való viszonyom alakulásához is alapvetően hozzátartoznak – a kettőnk történetének, a kettőnk beszélgetéseinek a részei. Annak a folyamatnak, ahogy – valószínűleg anyám halála után, részben az ő halálát feldolgozandó – elkezdtünk egyre többet beszélgetni a múltból.

Te ötvenes éveid közepén jártál, én nem voltam még harminc sem. Nyilván hármunk közös múltjából, kettőnk közös gyászából elindulva az ő múltjának azon szeletén is töprengtünk sokat, melyben még egyikünk sem volt jelen, ugyanakkor rajta keresztül bizonyos értelemben mindkettőnk múltjának részévé vált. Arról, hogy úgy gondoljuk, gondoltuk akkor, s gondoljuk talán mindketten máig is, hogy személyes tragédiájának a gyökere apjának a soá idején történt, de azzal – legalábbis az általuk 1945-ben a kórháztól kapott, általam mára megkérdőjelezett tájékoztatás szerint – össze nem függő, de a tízéves kislány számára attól nyilván el nem választható halála volt. Hogy elvesztette a szülőjét, akit imádott, s kettesben maradt a másikkal, akire ezért – hasonlóan azokhoz a kor- és sorstársaihoz, akiknek az élettörténetével már kutatói minőségemben találkoztam, illetve sok, szülőjét békeidőben elvesztett gyerekhez – egy életre megharagudott. S nyilván, ez a te soáélményedhez is elvezetett. Mindahhoz, amit te éltél meg akkor. Ahhoz, ahogyan te egészen másképp élted meg, és hordoztad, hordozod magadban máig is az üldöztetésed, ültözteseteket történetét.

Igen, talán ekkor kezdtünk el erről is beszélgetni. A te soátörténetedről, amely persze az én történetemnek is része, s egyre inkább tudatos részévé vált, együtt az előtörténetével, a gyerekkorod tör-

ténetével, amiről – miközben részleteket mesélsz róla – mindig azt érzed, mégsem emlékszel rá. Mindez részévé vált közös történetünknek, ahogy azóta már az a szövegem is, amelyet a nyolcvanadik születésnapodra írtam, s amelyben ezt az érzésedet próbálom megfejteni. Hogy miért van az, hogy – miközben felidézed gyerekkorod mozzanatait – úgy érzed, nem emlékszel a gyerekkorodra.

Igen, talán ekkor kezdődött el az a beszélgetés-sorozat, beszélgetések végtelen sora, láncolata, amelyben és amely mögött, úgy érzem, hasonlóan erős kapocsként van jelen talán maga ez a történet is – no meg azóta sok-sok egyéb közös gyászunk története –, mint Marceline és Shloime esetében a közös lágertörténet, azzal az alapvető különbséggel, hogy Shloimével ellentétben „te visszajöttél”, azaz életben maradtál, én pedig ezáltal a világra jöhöttem.

Emlékezni arra, amiről beszélni nem lehet(ett)

2018. szeptember

Valamikor 2003-ban vagy 2004-ben, akkoriban, amikor egy projekt keretében elkezdtünk túlélőkkel narratív interjúkat készíteni, kitaláltam, hogy szeretném, ha veled, az apámmal is lenne egy ilyen interjúm. Nem ilyen, csak hasonló. Hiszen, ha én csinálom, ilyen nem lehet: ismerőssel, pláne ilyen közelséggel, nem lehet úgy interjúzni, mint egy idegennel. Meg hát nem is tudományos célra akartam ezt, hanem magamnak, magunknak, a családnak. Hogy úgy mesélj, „mint vén zsidó nagyapa”. S azt gondoltam, meséltetni a közelség ellenére is lehet. Legfeljebb bizonyos pontokon át fog menni az interjú beszélgetésbe. Meg bizonyos dolgokat nagyon máshogy fogsz elmondani nekem, mint ahogy egy idegennel mondanál. Másokat meg talán egyáltalán nem – annak ellenére, hogy, azt hiszem, tulajdonképpen nincsenek titkaink egymás előtt. Hiszen bizonyos dolgokról ilyen módon, helyzetben, formában ismerőssel nem lehet beszélni. Pláne nem egy apával.

Mindenesetre két-három éven át rendszeresen leültünk péntekenként, s én hallgattam, amit meséltél. A történeteidet, a saját családtörténetemet. Néha kérdeztem. Úgy, mint egy narratív interjúban. De persze mégis máshogy.

Közben teltek az évek, s te – jóval túlélve minden felmenődet – betöltötted a nyolcvanat. Tanítványaid közteljesültök a kerek évforduló alkalmából. Engem pedig – talán épp a fent említett szoros, az együttgondolkodást is magában foglaló köteléket

érezelve – megtisztelték azzal, hogy felkértek, én is írjak a készülődő kötetbe, s ezzel mintegy tiszteletbeli tanítványoddá avattak. Ahogy a felkérő levélben fogalmaztak, azt tervezték, hogy „egy sajtósági *Misú-lexikont*” állítanak össze, amely „a gondolkodásodra leginkább jellemző” kifejezéseket tartalmazza majd, „ironikus gesztussal ábécérendbe szerkesztve”, s a felkérés arra szól, hogy dolgozzunk ki egy-egy ilyen szócikket, miáltal „az ebből kialakuló lexikon szubjektív kézikönyvként mintegy bevezetést nyújtana a Vajda-filozófiába”. Nem lévén valódi tanítvány, olyan fogalmat kellett találnom, mely a privát kapcsolatunkban is jelentőség-telien van jelen, ugyanakkor van róla valamelyest általánosabb mondanivalóm is. Amellett, hogy eszembe jutott, írhatnék a felejtésről, a gyerekkor elfelejtéséről, amely örök téma volt – s talán azóta is maradt – közöttünk, újra eszembe jutott az interjú is, hiszen ez számomra bizonyos szempontból válasz arra, vagy legalábbis kapcsolatban áll azzal, amit a fogalom kapcsán rólad, az apámról és a soában megélt gyerekkorodról gondolok.

Az így született szöveg egyszerre része saját személyes történetemnek is, hogy, hogyan alakul – bizonyos értelemben nap mint nap újra – a válaszom a „mit jelent nekem a zsidóságom” kérdésre, no meg annak a „szakmai” kérdésre adott válaszomnak is, hogy hogyan él meg a (gyerek)túlélők a saját üldöztetéstörténetüket. Ugyanakkor párja anyámról szóló szövegemnek. Annak, amelyet róla – mivel róla még így posztumusz sem érzem, hogy kérdezhetném – harmadik személyben írtam. Ugyanakkor rólad – aki nem csak hogy élsz, de akivel éppen e téma kapcsán is folyamatos párbeszédben vagyok –, úgy érzem, nem írhatok így: téged személyesen kell megszólítsalak. Még hozzá úgy, ahogy a családban gyerekkorom óta szólítjuk egymást.

Kedves Lajos!

2015. február

„Nem emlékszem a gyerekkoromra” – mondtad mindig. (Mindig? Nem tudom, mit jelent ez a mindig. Hogy már akkor is mondtad-e, amikor gyerek voltam. Erre meg én nem emlékszem.) Mindazonáltal akkor, amikor – nehéz elhinni, de immáron több mint tíz évvel ezelőtt elkezdett – s két évvel ezelőtt nem befejezett, de mondjuk, abbahagyott vagy felfüggesztett interjúnkban ez szintén előjött. Hogy miközben a gyerekkorodról meséltél, folyton azt firtattad, miért felejtetted el. Hogy miért nem emlékszel semmire, ami a vészorkorszak előtt történt.

Igen, amikor az élettörténetedet mesélted nekem (s nem tudom, nem tudhatom, ugyanígy van-e, ha másnak meséled), akkor 1944. március 19-ével kezdted, s nem 1935-tel, amikor megszületél. Hozzátedted persze, hogy rengeteget tudnál mesélni a korábbiakról is, de hogy akkor nyilván egyszerűen a *történelmi helyzetet* írnád le. Azután az interjú során ezt meg is tetted, meséltél a kezdetekről, s nem igazán úgy, ahogy az elején mondtad. Igazi, személyes emlékeket idéztél fel, emlékeket arról, hogy voltak egy *másik városban*, Újpesten Manó bácsinál, meg arról, hogy hogyan vittétek Ármin bácsiéknál Dombóváron pénteken a sóletet a pékhez, és most hadd ne soroljam tovább. Azóta persze más kontextusban is sokszor beszélgettünk erről. Arról, hogy bár vannak konkrét emlékeid a gyerekkorodról, mégis úgy érzed, nem emlékszel rá.

Gyerekkori emlékeink jelentős hányadáról a legtöbbször nehezen tudjuk eldönteni, valóban emlékszünk-e arra, amit elvben felidézünk vagy inkább csak egy fényképet montírozunk össze azzal a képpel, amit gyerekkorunkról kialakítottunk magunknak. Vagy azt idézzük fel, amit valaki más – jobbára valamelyik szülőnk, nagyszülőnk – mesélt arról, hogy milyenek voltunk kicsiként, mi történt velünk akkor. Hipnózisban, mondják, akik dolgoznak vele, olyan képeket, érzéseket is elő lehetne hívni, amikre egyébként nem emlékszünk. Sőt, a tudatosan rendelkezésünkre álló emlékek „mögé” is mehetnének, s előhívhatnánk helyettük olyan emlékeket, amelyekben nemcsak más képek, helyzetek, hangok stb. jelennek meg, de amelyek helyenként akár ellent is mondanak az amúgy rendelkezésünkre állóknak. És gondolhatnánk azt, hogy az így felidézett kép „valóságosabb” annál, amivel élünk. Általában még sincs erre igényünk. Többségében beérjük azzal az emlékmennyiséggel, amely hipnózis nélkül is rendelkezésünkre áll.

Persze, pszichoterápiában – analitikusban, analitikusan orientáltban feltétlenül – sokszor kiderül, hogy ahhoz, hogy bizonyos problémáink megoldhatók legyenek, fel kell idéznünk olyan emlékeket is, amelyekről azt hittük, nincsenek nekünk. Amelyeket nem akartunk tudomásul venni. Amelyekről a terápia során kiderül, hogy valóban csak morzsák, de ha képesek vagyunk őket újra megtölteni érzelmi tartalommal, akkor élökké válnak.

Freud, aki talán elsőként gondolkodott a gyerekkor elfelejtésének kérdésén – részben nyilván a korabeli Bécs polgári kultúrájának prudériájára reagálva –, 1905-ben a *Három értekezés a szexualitásról*ban⁵ ezt az amnéziát a gyerekkori szexualitás elfojtásával magyarázza, s közvetetten a társadalmi nyomás következményének tekinti. S ezzel – bár

ma kevésbé hiszünk a szexualitás elfojtásának mindenhatóságában – elindult azon az úton, amely oda vezetett, hogy mára erre a felejtésre is úgy nézünk, mint ami sok egyéb egyéni pszichés problémával egyetemben egyszerre ágyazódik be az individuum privát és társadalmi létébe. Ő, akit a vészkorszaknak – szerencséjére – még csak az előszele csapott meg, s nem élte meg az üldöztetés kiteljesedését, ezáltal azt sem érte meg, ahogy európai múltunk e megemészthetetlen fejezetével való birkózásunkból lassan kibontakozott az a fajta társadalmi traumaképzet és -irodalom, amelyben immár alapvető az egyéninek és a társadalmi ezen összekapcsolása.

Alvin H. Rosenfeld *A holokauszt vége* című könyve⁶ tulajdonképpen arra hívja fel a figyelmet, hogy az az irdatlan mennyiségű s ennek megfelelően egyre populárisabb szinteken is létező, a lehető legszélesebb értelemben vett szöveg, amely az elmúlt évtizedekben született a holokausztról – s ehelyütt tudatosan használok ezt az amúgy a soá vagy zsidó vészkorszak megnevezésére használt ’égő áldozat’ jelentésű szót, hiszen e bizarr szóhasználat eluralkodása maga is része e folyamatnak –, tulajdonképpen éppen a szövegek eredeti céljának az ellenkezőjét éri el: egyre természetesebbé, hétköznapiabbá, s így egyre jelentéktelenebbé teszik azt, amiről beszélnek. Attól tartok, az általánosabb emlékezet-, illetve emlékezetpolitikai irodalom, amelybe persze a soá irodalma is beletartozik, szintén efelé halad. Miközben egyre természetesebben kérdezzük rá a társadalmak emlékezeti működésére, egyre kevésbé vesszük észre, hogy e kérdések megértésében csak akkor kerülhetjük el a sablonos és ellaposodó válaszokat, ha nem felejtjük ki a társadalmi folyamatok leírásából az egyént, az egyéni és a társadalmi emlékezet kapcsolatát. Azt a feszültséget, amit adott esetben a felejtési akarást képviselő emlékezetpolitikától áthatott társadalmi emlékezet és az egyén személyes emlékezete közötti ellentmondások – elsősorban az egyénben, majd következményesen a társadalomban is – keltenek. Azt, ami Németország vonatkozásában oly jól látszik az általad is annyira kedvelt és nagyra tartott W. G. Sebald nemrég megjelent posztumusz esszéjében.⁷

Persze, Sebald esszéje is azért oly nagyszerű, amiért az általunk korábban olvasott elbeszélései is: mert egyszerre, sőt, együtt képes egyénin és társadalmi gondolkodni. Itt a társadalmon van a hangsúly, de a társadalom mögött látjuk az egyént, halljuk a hangját, míg irodalma személyes sorsokról szól, hőseinek történetei mögött mindig markánsan megjelenik az őket körülvevő társadalom.

Az interjú és még inkább sok-sok utána (és előtte) folytatott beszélgetésünk mintha mind ugyanarról szólnának, ami a „félig-fikciós” írásaidban⁸ is test ölt: arról a törekvésedről, hogy megértsd – azaz a magad számára elfogadható magyarázatot találj rá –, miért nem emlékszel, jobban mondva, miért van az az érzésed, hogy nem emlékszel a gyerekkorodra. Ugyanazon igyekszel hát magad is, amin a pszichoterápia. Érzelmekkel próbálsz megtölteni, emlékként próbálsz megélhetővé tenni a múltbéli képeket, amelyeket fel tudsz idézni. Melyek, mint az interjú is jól mutatja, valójában számosan vannak. Azaz nem nem-emlékszel. Emlékszel, fel tudsz képeket, helyzeteket, eseményeket idézni, csak éppen az akkori érzéseidet nem leled. És azt a magyarázatot találtad rá, hogy talán azért, mert olyan rémes volt az a család, amelyben felnőtél, hogy arra jobb nem is emlékezni. Másfelől, azt mondod az interjúban, a beszélgetésekben, no meg írod máshol is, hogy 1944. március 19-étől a helyzet megváltozott, attól kezdve emlékszel. Mert akkortól szebb lett a világ? Jobb lett a családi légkör? Vagy, ahogy az interjúban mondtad, attól minden más lett, hogy ekkor „minden valószerűség szerint – egyszerűen *megszűnt* a nicht vor dem Kind állapota”? Igen, ha a felnőttek végre veszik maguknak a bátorságot, s elkezdnek őszintén beszélni a gyerekekkel, annak ellenére, hogy maguk sem ismerik már ki magukat a világban – hiszen hogyan is érthetnék azt, ami érthetetlen, felfoghatatlan és teljességgel abszurd –, attól a gyerek (is) megkönnyebbül. Hiszen nyilván nehéz mit kezdenie egy gyereknek azzal, hogy a szülő nem csak hogy érezhetően fél és nem felel az igazi – s persze ki sem mondott – kérdésekre, de szülői funkciójában is rosszul teljesít, amikor nem tudja megvédeni a gyermekét. Generációd zsidó gyerekei szükségképpen ezt élték meg mind.

Azután meg, a felszabadulás után –ami számotokra természetesen egyértelműen az volt – arról, ami történt, utólag sem lehet igazán beszélni. Az élet továbbra is tele van bizonytalansággal, nemcsak abban az értelemben, hogy még jó darabig nem lehetett tudni, hogy ki „jön vissza”, s ki az, aki nem, de nem lehetett tudni azt sem, hogy kivel – s főleg hogyan – lehet beszélni mindarról, amit átéltek. Kiben-kiben felejteni akarás, büntudat, félelem és még sok-sok bonyolult, sokszor kezelhetetlen, s ezért azután elfojtásra ítélt érzelem munkál: a világban „továbbra sincs rend” – akkor pedig a szülőnek továbbra is nehéz a gyerekével beszélnie. Márpedig – s talán ide akartam kilyukadni – az emlékezni tudásnak felnőttél is, de gyerekénél különösen, az átéltekről való beszélgetés az egyik leg-

fontosabb támasza. Hiszen a gyerekek ahhoz, hogy értse, s ezáltal szavakba tudja tenni az átélteket, szüksége van a felnőtt segítségére. Amit pedig nem tudunk verbalizálni, azzal kapcsolatban – hiszen mind megőrizni, mind felidézni nehezebb – könnyen keletkezhethet az az érzésünk, hogy nem emlékszünk rá. Nem kizárt, hogy így jön létre vagy legalábbis így is létrejöhet az, amire a pszichoanalízisben a disszociáció terminus született, és amit úgy nevezel, hogy „nem emlékszem a gyerekkoromra”: az emlékképet elhagyja az érzelmi tartalom. Meglehet, hogy az értelmezhetetlen, s ezáltal szavakba nem foglalható, ugyanakkor elfelejteni is vágyott 1944-es élmények utóbb sem tették lehetővé a családban a múltrol s ezáltal a gyerekkorodról való beszélgetést.

Visszatérve az interjúnkra: egyfelől úgy érzem, meg mindenképpen remélem, hogy az, hogy csináltuk, segített neked a keresgélésben. Másfelől bennem is van félelem, írtam is már róla,⁹ mely szerint a világ – legalábbis az enyém – soha többé nem lesz kerek, ha már nem lesznek jelen benne azok, akik a vészorszakot megélték. Személyes szinten nyilván ez motivál akkor, amikor tömegével meséltetem el túlélőkkel az élettörténetüket és próbálok megérteni azt, amit persze „lehetetlen” – de, Didi-Huebermannal szólva „mégis szükséges, tehát kötelező”.¹⁰ De veled, akivel „szakszerűen” nem is tudhatok interjúzni, ez nyilván más. Másról szól: arról a félelmemről, hogy mi lesz velem, a gyerekkorommal, a múltammal, ha nem leszel.

Szolgáljanak hát támaszul mindkettőnknek, s egyúttal az olvasónak is, hogy e folyamatban társunk lehessen, több mint tíz évvel ezelőtti interjúnkhoz azok a részek, melyek, legalábbis ebben a témában, a számomra legfontosabb történeteidet beszélik el. A kiválasztott részleteket – ahogy a könyvben elemzett egyéb interjúkat is – úgy gépeljük le, hogy a leírt szöveg lehetőség szerint őrizze az élő beszéd jellegzetességeit. **Vastagon** szedtük a hangsúlyosan ejtett szavakat, két „kacsacsőr” (> <) közé tettük a halkán ejtett szavakat, míg a hadarva mondottak közé = jel került, „-”-lel jeleztünk egy-egy fél másodpercnyi szünetet, s kettős zárójelbe tettük a metakommunikációra vonatkozó jelzéseket, míg azt a pontot, ahol érvényességük kezdődik, /-sel jelöltük. S persze, nem igazítottuk ki azokat a mondatokat, amelyek – ahogy az előbeszédben ez sokszor meggesik – megmutatják a háttérben zajló keresgélést, s ezért nem „hibátlanok”. A részleteket magukat pedig – szintén azért, hogy őrizzük az eredeti szöveg jellegzetességeit, jelen esetben struktúráját – az elbeszélő, s nem a megélt történet időrendjében idézem.

APÁM TÖRTÉNETEI

Ahol nekem igazán kezdődik az – negyvennégy [...] március tizenkilen-, huszadika. Ő az a nap, ahol – minden valószerűség szerint [...] egyszerűen – megszűnt - a: nicht vor dem Kind – állapota, ami – gondolom egy teljesen természetes állapot volt, egy ilyen ((sóbajt)) – polgárinak nevezem a családot? Valamilyen értelemben nevezhetem mer – az apám nyolcszáz pengős fizetése az egy viszonylag tisztességes – életszínvonalat biztosított, nem tudom - például hogy miért költöztünk be abból a mátyásföldi villából, amelyet sajnos – túl későn akartam tényleg megnézni, egyszer be lehetett volna ott csejnetni, a Géza utca harmincegybe.¹¹ [...] Én mint villára emlékszem rá, [...] hogy belépett az ember valahol, ott egy ilyen nagy ball, amiből hát egy lépcső vezet fölfelé, és azt se kérdezd hogy lent mi volt fönt mi volt – és: a Bora néni volt benne. [...] >>Nagyon kedves aszszony volt azt imádtam a: - az ilyen – cseléd-nevelőnő közötti – státuszban lévő – valakikből<<, de az hogy ilyenek voltak hát ez is egy - valamilyen értelemben szal ez nem a kispolgár - életformája hanem - de=nem=is=a nagypolgári életforma hanem a kettő között. Na most – hát ő – hogy ezekben a családokban a nicht vor dem Kind volt a normális, én azt hiszem. Nem: - gyereket - nem - beavatni: a dolgokba. [...] – Ez megszűnt - negyvennégy március tizenkilencel. – Valószínűleg az anyám okossága >>hiszen nagyon okos - nő volt<< ő – annak eredményeképpen hogy most olyan idők jönnek ahol Isten tudja mi történik velünk – ezt most már - nem lehet – ő eltagadni a gyerek elől – a gyerek kímélésének korszaka véget ért. A történelem annyira át->>szalad rajtunk – olyan mértékig hát – ő szembe fordult velünk hogy - most már nincs ennek - tovább értelme.<< Na ennél fogva ott kezdődik az ahonnan én rendszeresen - tudok – beszámolni. Az életemről [...] ahol egy olyan éles cezúrát érzek. És az éles cezúra lehet hogy semmi másnak nem szól - mint - egy olyan érzésnek hogy na végre ezt vártam tőletek. – És ennyiben az a komikus helyzet áll elő hogy nekem má-, negyvennégy március tizenkilencedike - valami ilyen felzabardulási ünnep - őh na végre. Végre emberszámba vesztek. Végre elmondjátok hogy mi van. Na most ebből következik az a konstrukcióm, de ez abszolút módon csak konstrukció, hogy az előző kilenc évben engem - igyekeztek megkímélni attól hogy bármit – is tudjak – azokról a - szörnyűségekről - amelyek ránk várnak jó ezt a szülők se tudták, csak - mindazokról a a disznóságokról azok nem voltak még szörnyűségek amelyek hát sújtottak egy - zsidó családot, - minden valószínűség szerint - nem közölték ezt velem. [...] Na most - anyám okos volt hogy ő – tényleg titkolni akarta előlem azt ami hát volt rádiónk - én tudom hogy hallgattam a híreket. [...] Ha a híreket hallottam akkor a Teleki Pál zsidó törvényeit is - hallanom

kellett. - És azt pedig tudnom kellett hogy zsidó vagyok mert - zsidó bittanra kellett járnom. [...] Valamit elvártam a szüleimtől: amit nem kaptam meg, – ilyen - hát - felnőttként kezelés -ő terén. [...]

Ami - számomra furcsább – az az hogy – mért nem kérdeztem én később soba rá ezekre a dolgokra. – Valószínűleg ez összefügg azzal >>és ez azt hiszem hogy a generációm majd minden<< – az is lehet hogy – nem csak a zsidó – tagjaira jellemző de hát nyilván a zsidókra fokozottabban – hogy - nem – tudunk - a szüleinkhez egy normális viszonyt kialakítani – nyilván abból eredően hogy: - úgy éreztük hogy - hát ő ezek nem töltötték be a szülőnek azt a funkcióját – az alapvető funkcióját a gyerek szemében és – gyerek szempontjából - hogy megvédjenek bennünket gyerekkorunkban a a világ szörnyűségeivel szemben. Hogy ezek tehetetlenek hogy ezek ő ő - kiszolgáltatottak hogy ezek-től nincs mit várni. És minden valószínűség szerint ezzel meg is szakadt az a fajta - lehetőség hogy hogy a szülőkkel egyfajta ilyen intellektuális kapcsolatot alakítsunk ki=nem csak intellektuális - érzelmileg is - blokkolta ez a dolgokat. [...]

Ott kezdem a történetet, ugye – hát hogy mennyire tudtam hogy zsidó vagyok és baj van a: a zsidósággal? Hát a - a - ő Toldi ő cserkészcsapatban¹² - voltam farkaskölyök, de azt nem Toldi cserkészcsapatnak hívták hanem az eszperantó szövetség ifjúsági tagozatának, mer zsidók nem lehettek cserkészek. És ezt én pontosan tudtam. - Ezt nem utólag tudtam meg ezt akkor is tudtam. Tehát ennél fogva tudtam hogy hogy ő azzal valami baj van hogy ha az ember zsidó. – Ide jártam - nincsenek nagyon mély benyomásaim arról hogy ott mik történtek [...] egyetlen egy őrsi gyűlésre sem emlékszem, –

Nem tudjuk, apai nagyszüleim hogyan ismerkedtek meg, de nem kizárt, hogy a Turisták Inóci Társaságában, akikkel később is jártak kirándulni. A képen az általuk épített turistaház előtt ülnek a réten

és egyetlen egy kirándulásra sem emlékszem. **Lebetetlen** hogy a negyvennégy március tizenkilencre tervezett kirándulás lett volna az **egyetlen**. - Ezzel- minden lehetőség de egy ilyen **fatális** - véletlen hogy **rögtön** az első kirándulás kiváltja a német inváziót ez **lelég** valószínűtlen ((nevet)). - **Azt tudom** hogy ott a: [...] ahol ott a Nagy Imre szobra áll a hídon, - **öb** [...] ott **találkoztunk** - **nagyon** határozottan emlé- ott ahol most az **újságos** bódé áll a **trolivégállomásnál** - **hirtelen** itt=itt van egy ilyen **nagyon** határozott emlékkép hogy **közölték** velünk hogy **bejöttek** a **németek** és **nem** megyünk kirándulni - menjünk **haza**. Ez nekem **nagyon** közel volt ugye - csak a Nádor utcán kellett - **végigmenni**, - és **hazamentem**. És **ott** hon kitért a - **botrány**, - ott volt éppen a **nagynéném** - **vendégségben**, - [...] és - **abogy** megérkeztem - **hogy én** közöltem-e velük hogy **bejöttek** a németek vagy - **ezt** **ők** már tudták - **fogalmam sincs** - **mindenesetre**: a **nagynéném** azonnali hatállyal **közölte** hogy - **Magda**¹³ - **add** ide a **gyerekeket** - **visszem** Dombóvárra¹⁴ - ott mégiscsak - **nyugalmasabb** - **lesz** az **élet**. - Az anyám - **dübrohamot** kapott: - **hogy** **rögtön** a - **kérére** kapott vagy a - az **ajánlatra** kapott **dübrohamot** vagy pedig a: **nagynéném** erőszakosan - **erőszakolta** aztán **ezt** a **dolgot** tovább, - **hogy** az **első** szó csak egy **nem** volt - **fogalmam sincs** - **mindenesetre** **veszedekezésé** fajult a **dolog**, - és **azt** is **tudom** hogy **itt** anyám kifejtette - **hogy**: - szó sem lehet róla - **nem** tudom - **hogy** hol lesz jobb - **bárkinek** is - **zsidóknak** Dombóváron vagy Budapesten de **egy biztos** - **hogy** együtt maradunk. **Öb** - **ebből** - **most** arra is **következtetek** hogy **ő** az anyám - **szemben** a **zsidók** többségével: **egy pillanatig** sem -

Nem is tudtam, van fényképünk apám apai unokatestvéiről, Weiner Katóról és öccséről, Jánosról, akit anyja azzal próbált védeni Auschwitzban, hogy tizennégy évesnek mondta. Kató, aki túlélte Auschwitzot, magam is ismertem, de mire felnőttem, elvesztettük vele a kapcsolatot. A harmadikat a képen, a fiút a jobb szélen, Lamm Gyurit, apám apjának nevelt fiát, aki nemrég halt meg 94 évesen, jól ismertem

ringatta magát **illúziókban** [...] és akkor **ha jól emlékszem** a **nagynéném** **dúlva-fúlva** - **távozott** - - - a **Auschwitzba** - - >>egyenesen - - **öb** - **hát** ez<< - **öm** - **mind** a **négyen** - **négyüket** deportálták - **ugye** volt neki egy **férje** - **Ármin bácsi** - **két gyerekiük** volt a **Kati** - - és a **János** [...] - - **bát** **mind** a **négyüket** elvitték: **csak** a **Kati** élte túl - a - - [...] **talán** megúszhatta volna a - - **Jolán néni** is meg a **János** is de **János** - >>minden **valószínűség** szerint - **tényleg**<<, - **ha**: **nem tizennégy** évesnek **hanem tizenbat** évesnek **mondja** a **tizenöt** éves **gyereket** - de **úgy** látszik - >>nekik **nem** jutott - **ki** abból **ami** - a - - - **Sorstalanságban** le van írva **hogy** **jönnek** a **foglyok** és - **közlük** minden **gyerekek** **hogy** **tizenbat** éves vagy<< - **öb** - a **nagynéném** **úgy** **gondolta** **hogy** a **gyerekek** **mégis** **kíméletesebben** **bánnak**, - és **hát** így **azonnal** - a **gázba** **küldték** **őket** - - a: - **az**>>Ármin bácsiról **nem** **szól** a **fáma** - **hogy** **vele** **mi** **történt** a **Katit** **meg** **hát** - **tizenkilenc** éves volt - **búsz** **lassan** - **elküldték** **dolgozni** és **túlélte**.<< [...]

Egy **széderestére** emlékszem a Nádor utcában. - **Ez nyilván** - **negyven:négyben** kellett **hogy** **legyen**, - **senki** **vallásos** **nem** volt - a **legőshalványabb** értelemben **sem** **tehát** van ez a **ő** **zsidó** aki az **izét** a - **jom** **kipurt** és a **szédert** **tartja** és: **azon kívül** **nem** **zsidó**, **n** - **ilyen** **zsidók** **se** voltak, **egyikük** **se**, **senki**, - a **dombóvári** **nagy-bátyám** >>vagyis **hát** a **bebázasodott** **nagybátyám** az **igen**. Az **rendesen** **tartotta** a **dolgokat**.<< **De** **ezek** **nem**, **de** **hát** **nyilván** **negyvennégyben** - és - **ezért** **gondolom** **hogy** **negyvennégyben** volt **öb** - **zum** **Trotz**. - **Egyszerűen** **öb** **széderestét** **tartottak** **mert** **ha** - **zsidóknak** **tartanak** **bennünket** **ám** **legyünk** **zsidók** **annnyira** **hogy** a **nagynénémék** - **ki** voltak **keresztelkedve**: és **azt** **valamilyen** értelemben **komolyan** is **vették** - **nem** olyan értelemben **hogy** - **hogy**: **reformátusoknak** **tekintették** **vagy** **vagy** **református** **vallást** - **ő** **gyakorolták** **volna**, **de** - **hogy** - **nem** **zsidók** **hanem** **reformátusok**. - **De** **hát** **ha** a **világ** - **vagyis** a - - **nácik** **szemében** - **zsidók** **akkor** - **ám** **legyen** **szédereste**. **Erre** **emlékszem**, **arra** is **emlékszem** **valami** **ez**: **nagy** **benyomást** **tett** **rám** és **tetszett** **nekem** **valószínűleg**. - - [...]

Emlékszem **arra** **hogy** - **hogy** **tudtunk** a **deportálásokról** - - **természetesen** **emlékszem** **arra** **amikor** **varrtuk** a **sárga** **csillagokat** **ugye** **amelyeket** **hordanunk** - **kellett** - **öb** - **emlékszem** **arra** **hogy** **öb** **hogy** **s** **mint** **volt** **amikor** - **már** a **nyilas** **hatalomátvétel** **után** **egyszer** **csak** - **kolompoltak** **az** **udvaron** **és** **köt** - **ja** **bát** **m**: **visszamegyek** **egy** **pár** **lépést** **mer** **emlékszem** **arra** **hogy** **hogy** **öb** **csillagos** **bázzá** **nyilvánították** a **Nádor** **tizenkilencet**, [...] **eze**ken a **kijelölt** **bázzakon** **kívül** **volt** **egy** **sárga** **csillag**, **tehát** **maga** a **bázz** **is** **csillagos** **bázz** **volt**, **ebben** **lakhattak** **zsidók** **ami** **nem** **jelent** **azt** **hogy** **öb** [...] a **gójokat** **kítették**, - **hanem** - **itt** - **lakhattak** - **keresztények** **is**, [...] **nyilván** **olyan** **bázzakat** **jelöltek** **ki** **ahol** **sok** **volt** a

zsidó. Ő - tehát az **ebben** a házban lakó **zsidók** a - **barátaikat** szeretteiket rokonaikat mittudomén **micsooda** - kénytelenek voltak **befogadni**, **öb** - hozzánk beköltözött - a **nagyanyám** és a **a** — — Varga család.¹⁵ **Mind a négyen**. - **Hogy ez a mind a négyen** ez mit jelentett pontosan ez - erre **emlékszem** nagyjából, mert a **férfiak** tehát a - az **apám** és ez a Varga Pál nevű - **öb** nagybátyám, ezek **öb** közben **mentek** munkaszolgálat-ba: meg **visszaengedték** őket — **apám**-nak azért volt egy ilyen kivételezett helyzete [...] mert az **első** - világháborúban — **öb** kiüntette

Ezen a képen, mely szintén most került elő, végre látszik, hogy tényleg milyen kedves ember lehetett apai nagyapám!

magát — **ö** valamilyen - Isten tudja milyen **nagykeresztje** **kiskeresztje** valami **vaskeresztje** - **valamije** volt neki **és** minden aki — ilyen **karpaszományos** tizedesként vagy miként - zászlósként vonult be aztán **hadnagyként** szerelt le, **szóval** - pedig rövid ideig - **barcolt** csak, mert - fogságba esett - **Oroszországban** — — **és** — — szóval **ö** - de aztán már **öt** **nem** **hívták** be **egyáltalán** **semmilyen** formában **negyvennégy** március tizenkilencig, - **azután** már **behívták**, **azt is** tudom **hogy** - a **nagybátyámmal** együtt **Nagy-**

kátára mentek — **de** **azt is**: tudom **hogy** **aztán** - **eleresztették** — — **öt** **vagy** **öket?** Fogalmam **sincs**. — —

Iszonyatos körülmények között - laktunk, abban a két szoba hallos ha jól sejtem - Tátra utcai lakásban [az újlipótvárosi védett házban] - ott **negyvenen** voltunk, — — **kaja** **alig-alig** volt, ilyen **megszervezett** **kajálás** **egyáltalán** **nem** volt, - **hanem** **kinek** - **honnan** - volt valami **tartaléka**. Anyám **ügyes** volt **ebben** — **valamit** egészen úgy **januárig** **aszsem** - tudtunk enni. — — **Tudom** **hogy** **azér** **ébeztünk** **csak** — **most** **megint** **itt** a **furcsaság** **hogy** [...] **arra** **nem** **em-** /**hát** **egy** **kilencéves** **gyerek**. ((kiabál)) **Nem** **kap** **rendesen** **enni**. **Szeret** **zabálni**. **És** - **nem** **kap** **rendesen** **enni**. **Mert** **hogy** **is** **kaphatott** **volna**. - **És** **akkor** — **nem** **arra** **emlékszem** **hogy** **szenvédtem** **az** **ébeztéstől**, **hanem** /**tudom** ((szótagolva)) **hogy** **ébeztünk**. [...] **Nem** **az** **hogy** **szörnyű** **volt**. **Nem** **az** **hogy** **milyen** — **pokoli** **érzés** **ottan** **tetvek** **között** - **negyvenedmagammal**:

Nyilván még a háború előttről való ez a kép. Vicces rajta apámat ilyen jól fésült úrfiúnak látni

öö a zongora alatt — **ébezve** — ezek hát így elmondja az ember fű micsoda szörnyűségek de én — abszolút nincsenek emlékeim az **érzel**-. Az idevágó **érzelmeimről**. [...]

Itt a Tátra utcában [...] **emlékszem** - ilyen - nyilas **razziákra**, [...] a nyilasok megjelentek a házban — — az udvaron és — oda le köllött menni; — és akkor egyeseket elvittek - és azt is tudtuk hogy a Duna-partra viszik őket és - belelövik a >>Dunába<<. — Erre emlékszem. **Emlékszem arra** hogy — amikor az utcában — — öm valami - találat ért - **lovakat** - akkor **robant** le az egész **ház**, - és **vágtuk** ki a ló legfinomabb - részeit — hogy megfőzhesük, akkor fönt a folyosón, az egy ilyen gangos körfolyosós ház, — mint a pesti házak többsége, és ott fölláttottunk **téglákra** ilyen **lacikonyhák**at - és ott főztük meg a — lóhúst. Nagy ünnepi — — ebédek voltak. **Arra** emlékszem hogy egy **ilyen** alkalommal jött egy **bombázás** - levitte a — folyosó szem- - srévizavé szemben lévő **részét**, — az **leszakadt**, nem emlékszem hogy bárkinek baja lett volna **arra** viszont emlékszem hogy két napig nem hallottam semmit a - robbanás eredményeképpen. - Átmenetileg megajkétültem. **Emlékszem** arra hogy hát víz az — — kezdettől fogva nem volt? Fogalmam sincs de a vége fele már **biztos** nem volt öö az **emeleteken** le kellett menni vízért a **földszintre** — és ott egyszer majdnem legéppuskáztak fönről a - repülőgépről mindenesetre mellettem pattogtak a - golyók a — — a: **keramitkockák**on arra is emlékszem. **Ezér** emlékszem a keramitkockákra mert az az akkor egy félelmetes valami volt. [...]

Arra például emlékszem hogy még Nádor utca, de már **valószínűleg** október tizenöt után: - egy — - **razzia** — az udvaron, jöttek a nyilasok és - lekolompolták a zsidókat — — **mi véletlenül** — anyám egy **pillanattig** sem engedett el bennünket, - mi — anyám a fodrásznál, ott van ma is a fodrászüzlet a Nádor tizenhétben. - Az egyetlen nem a Nádor utca ott az a front az megvan. Az **órás** is ott van a — Terv presszó az háború utáni de az is **vég**telen régi és a — a: **fűszerüzlet** nincs meg, >>a **Singer** bácsi fűszerüzlete.<< [...] Na, szóval ott a fodrászüzletben volt **anyám**, a nem tudom talán **Szabadoséknak** hívták a fodrászt. >>Mik mik mik nem jönnek elő?<< **És**: akkor egyszer csak bejön egy gój szomszéd, **nagyon** rendesek voltak a gój szomszédok — a nyilas - ház - ház öö parancsnok is rendes volt. Ö - és hogy **razzia** van és — nehogy hazamenjünk. **Jó**. És akkor ott üldögtünk még szépen a — fodrászüzletben, — hát, hát a fodrászék is ilyen rendesek voltak. **Emberek** általában rendesek voltak. **Nekem** - ez - a — egye-tlen élményem [...] ezért is nincs is bennem ez a - ez az íze igazi zsidó félelem mert - mint - **zsidót** ugye **bivatalosan** hát öö elég sok szörnyű dolgok **értek**. De hogy én **kifejezetten** — **nem**: öö **nyilas**. De hogy **normál kereztény** emberek - részéről — atro-

ciások: **kellemtelenségek** értek volna egész **életemben** nem emlékszem erre. Na mindenesetre ott voltunk **Szabadoséknál** **persze** maradjunk jó. És hát má eltelet egy fél óra egy **óra** hát most már csak elmentek a **francba**, **megyünk ki**, - **bumm**, ott az ajtóban egy akkora nyilas nem tudom hogy akkora volt-e de nekem akkora volt mert én **lekkora** voltam ((nevet)). — Igazolás. **Papírok**. Hát anyám előszedte a - schutzpassot, na, az a schutzpassnak annyi volt. - Ott egyből tépte szét a nyilas, — és: — — **na jó** ettől még ez: az **érvényét** nem veszítette, csak nem tudjuk hogy mit jelent ez az érvény. Na most ez a nyilasról azt mondom hogy — — **rendes** volt talán? Hogy ezzel megmutatta a hatalmát de aztán elengedett bennünket? - Az ördög tudja ezt nem tudom, de mindenesetre annyi világos volt hogy ezek még ott vannak, elmentünk szépen a ház előtt, elmentünk egészen a **Kossuth tér sarkáig**, - ott már úgy tisztulni látszott a levegő, vagy mi az ördög, [...] ott anyám - aszondotta — a húgomnak nem volt sárga csillaga mert azt - nem tudom hány éves kortól kellett bordani. **Az** anyám azt mondotta hogy most pedig **letépjük**, - letéptük, — és: visszafordultunk és hazamentünk. — Hát a schutzpass erre volt jó. - Hát szerintem semmi másra mint hogy odavittek minket, **ami lebet** **hogy** az életet jelentette. [...]

Kicsit — ideologikusan. Ideologikus eml- - úgy emlékszem — ez most - nyilván **abszurdum**. És **szó** szerintem nem lehet érteni de **mégis** úgy emlékszem hogy **soha többet** az egész - **vész**korszakról egy **szó el nem hangzott** a családban. — — — És ez nyilván **képtelenség**. Ez — ilyen **nincs**. Ez **fizikai** lehetetlenség - számba megy. És **mégis**, és **itt** kezdődik **asszem** és **asszem** ez egy **tényleg** egy generáció ö szülők és gyerekek közötti íze. Hogy a szülők **nem** tudtak az egészszel mit kezdeni. **Úgy csináltunk** negyven — öt — febru- január-februárjában mint hogy ha — **mi** sem történt volna. **Ostrom** volt: **rossz körülmények** nehez volt **túlélni** — és most építjük az új világot. — — Nekem ez ez van a fejemben. Nem **pedig** ültünk az asztal körül — — és — próbáltuk - a megérteni a **megérthetetlen** de valahol arról **beszélgetni** hogy hogy is volt ez - arról **beszélgetni** hogy hogy is van az **hogy** **hogy** **bányan** és **bányan** a a **családból** a mi családunkból nem olyan **sokan** - nem sokan. Hát bármat előbb már felsoroltam, **elég az**, — na de hát úgy- — olyan családokhoz képest ahol összesen **egyvalaki** maradt meg, elég sok mindenki, mert [...] a mi családunkból mindenki megmaradt, — hát **viszonylag** jól átéltek mint a pesti zsidók nagy része, azok a dombóváriak nem éltek — túl. De hogy — — hogy hát - erről úgy - **beszélgetni** hogy **emlékezni** rájuk hogy — hogy öö erről a **szörnyűségről** hogy a **tífusz**ból is csak annyi maradt nekem hogy [...] **búba** tífus meggyünk kórházba **persze**, **pillanattal** **nyilván** az volt a fontos, nyilvánvaló - mert már nem a nyilasok járkáltak arra de de hogy hogy ezt a ezeket az **összefüggésekről** erről **valahol**

beszélgetni. - Nem erre ilyen nem volt. [...] **Nyilván** nem lehetett másként viszonyulni ehhez. Nem **nem** lehetett erről beszélgetni. - **El** kellett **kezdeni újra élni**. [...]

Mert ugye kimaradt a negyvennégy — mesémből - az a bizonyos éjszaka amikor - a nyilasok elvitték a két nőt. A két férfi **nem** volt otthon — a két nőt elvitték. És ottmaradtunk **négyen** gyerekek én a legidősebb. — — — Mmm hogy aztán hogy **reagáltunk** akkor aludtunk tovább? Valami mindez — — csak a másnapról: a - nem tudom kinek a - valamelyik — azt sem tudom, hogy zsidó vagy gój szomszédnak a mondata — — — ottan rajcsúrozunk a folyosón és játszottunk a játékaikkal mint addig is hogy hogy **nem szégyellitek magatokat elvitték anyátokat és ti itten — hancúroztok!** egy ilyen - tartalmú mondat, — — >>nem szégyelljük magunkat<< — — **Na most anyámat** [...] elvitték **Feribegyere:** árkot tankcsapdát ásní aztán akkor - fogták az egész bandát és - elindultak velük — — hát, azon az úton ahogy szegény Radnóti is - hajszolva lett [...]. Őket is erre vitték és — anyám **rögtön** első pillanattól kezdve azon dolgozott egy sz- szomszédasszony >>volt azt hiszem<< hogy hogy szökjenek **meg**. És: **állatian** — tudta hogy hogy és mint, és akkor - először adtak az egyik keretlegénynek **pénzt**, és aztán azt mondta a nőnek hogy **ideballgass** na az meg azt mondta hogy **bújjanak be a szalmakazalba**. És anyám azt mondta hogy **nem bújjunk be a szalmakazalba érted?** Ez: át fogja szurkálni a szalmakazlat át is szurkálta — — és aztán hogy végül hogy **szöktek meg nem** tudom, de mindenestre megszöktek és anyám két hét múlva **beállított**. — **Öh** — kifejezetten — **talpraesett** volt: úgy ahogy ahogy öö — — nem: ehezünk olyan **nagyon**: — a gettóban - ahogy aztán — gyújtógetett tüzelőt **ezt-azt** — szóval ha **baj** volt akkor — **százszázalékos** volt és nem is volt rosszkedvű. - Nem bírta amikor nincs baj. Szóval — az nagyon nem bírta. — Akkor mi értelme van? / Mit lehet csinálni? ((nevet)) [...]

Nem tudom szóval: — — — >>fura egy - asszony volt az anyám.<< **Nagyon** — impozánsan okos, és - kulturált is volt: — szerintem ha **kítart** amelle- ha **sza-kít** a családdal mert valószínű erről volt szó ottan - harmincháromban, hogy — **nem** kap többé - **apanázst** vagy mit - hogyha nem megy hozzá a Marciboz. És akkor **föl- adta**. Hát szegény föl adta mert a - világtörténelem is el-lene dolgozott. — — — De ha **nem adja föl:** énszerintem öbelőle — lett volna egy elfogadhatóan jó művész — és talán még — — jól is érezte volna magát. [...] Negyvenévesen a háború után akkor nem vették föl a főiskolára mert **el** akart menni negyvenhétben — — [...] mindezt csak azért mondom hogy **sokkal** ő hát impozánsabb egyéniség volt mint az apám, - ő egy **jókedvű** — — ember volt a **háborúig**, aztán egy - szörnyű morgó - vénember lett — — —.

A jobb oldali nő — akárcsak az, aki a turistaház előtt ül a réten — annyira hasonlít apám hűgára, hogy csak azért hiszem el, hogy nem ő az, hanem a nagyanyám, mert életkorban csak így stimmel. A másik, az ő anyja, a korán megözvegyült Ürményi Hilda, új férje mellett is mindig feketében járt

Ármin bácsi- az **apám** rokonsága egy ilyen **másfajta** zsidó: környezet volt, **egyszerűbb**, **nem** ortodox de valahogy — — nem: volt rajtuk az az **erőlködés** ami a nagy-nénémén legfőképpen hogy most aztán már — — legyünk - elfogadott magyar polgárok, — és hát a a Jolán néni Ármin bácsi - Jolán néni **asszem** nem érdekelte a dolog de: csinálta, az **Ármin bácsi** volt a — — a zsidó, akít így ismertem, aki - **minden** péntek este — **öh** - megülte a péntek estét aki **gyertyát** gyújtott: aki ilyen — — **mindig** volt fekete kalap a fején, — **nem** volt - pajesza meg **kaf-tánja** de: - azért a — — **pronanszírozottan** zsidónak **kellett** kinéznie, - **övele** voltam mint mondtam **zsinagó-gában** — ott vittük el a **sóletet** pénteken a **pékhez** - szóval ott **valamit** valamit fölszedtem abból hogy mi az hogy zsidónak lenni szemben a család-di - házzal ahol

Szüleim húszévesek voltak, amikor összeházasodtak.
Apám húga, a képen balról második,
csak tizenhárom éves

semmit sem szedtem föl ebből. Leszámlálva azt a széderestét negyven — négyben.

Az hogy hogy a **gyerekkor** amelyik olyan **szép** volt és amelyik - egyfajta **tartást** egyfajta **biztonságot** adott ez a gyerekkor ez számomra — **nem** létezett. [...] Mer ugye a két teóriám arra vonatkozóan hogy miért **felejtetem** el. Hát mint kiderül hogy sok mindent elfelejtettem de de azért azért ő ilyen alapvető: élmények **megvannak** [...] hogy hát ez — — **azért** történt mert — **szét** — **zúzta** az egészét a negyvennégy **vagy** pedig ő eleve rossz volt ez a: világ és hogy tulajdonképpen - a gyerekkorfelejtésnek a — — motívuma vagy a meghatározó oka **nem** egyszerűen csak a **zsidó** kérdés hanem - az hogy ez a **szüleim** rossz **házassága** ahol ahol nyilván **nyomott** volt a légkör vagy attól — **házasságtól függetlenül** nyomott volt a légkör mert — mert anyám egy depressziós alkat volt. — Amit még utólag még meg is **kérdőjelezhetnék** de: a barátnője a **legjobb** barátnője a Juci néni¹⁶ már a **balála** után - mesélte hogy amikor megismerkedésük pillanata az a Jaschik Álmosnak volt a — a - mmm képzőművészeti iskolájában, — egyszer csak - hátranézett s látta az ajtóban áll egy **gyönyörű** szép fiatal lány tizennyolc éves lehetett — és valami **végtelen** szomorúság — látszik rajta — szóval azt akarta akkor nekem mondani hogy **mindig** is - ilyen szomorú és depresszív lény volt.

Apám sokkal **beszédesebb** volt az anyámnál de **nem** beszélt ő se a saját történeteit nem mondta el. [...] — ezt a története aztán a: **háborús** — **történet**-t megint egy ilyen őö zanzásított absztraktum formájában, hogy **milyen** volt a **fronton** arról **soba** nem beszélt! — Aztán a **hadifogságban** milyen volt, **arról** se beszélt. Hogy a **hadifogság** — idején elvitték egész **Vlagyivosztokig**, ezt **elmondta**. — Őö ugye menekült a — — a **izé** a fogvatartók - **fehérek** nyilvánvalóan — menekültek őö a **vörösök**

elől. — És aztán a — hogy a **nóta** is mondta és a **Csendes-óceánnál** véget értek a **csaták**, ott elvitték őket **Vlagyivosztokig** és aztán mit gondolom **szélnek** eresztették. És akkor ő valami teherhajón jött **két év** alatt, — ennyit tudok, — azonkívül a **szül-** a: **születési bizonyítványából** azt tudom, hogy az apja **pálinkás** volt **Balatonfőkajáron**, [...] de hogy hogy ezen k- hogy mikor jöttek föl **Pestre**: hogy mikor haltak meg. Hogy **miben** haltak. **Korán** haltak. Hogy **miben** haltak. **Semmit** nem tudok az apámnak se volt története - **amit** itt elmondtam ennyi története volt, **vagy** ennyi története maradt meg az én fejemben. — És mi- **itt** is ugyanazt mondom. — **Mín-míndig** és újra és újra — **nem** - tettem föl — a kérdéseket. **Kinek** nem tettem föl. Az **öreg**eknek nem tettem föl. - **Abogy máig** azt érzem hogy a **felntte**ekkel **rossz** viszonyban vagyok. — **En a** — **betven** **lassan** betven évemmel, még **mindig** **valahol** **valahol** a **küfű** vagyok aki aki **gyanakodva** néz a **felnttre** és **nem** érdemes őket megkérdezni úgyse mondják meg az igazat. — — — Ez ilyen. [...] **Úgyhogy** - **ennyit**

Apám húgának esküvőjén én is rajta vagyok minden képen - nem voltam hajlandó elengedni a nagynéném, Ágnes kezét

tudok a — **család** történeteiből, anyám történeteiből még talán ennyit sem. - Azt tudom hogy a amikor - asszem amikor **született** akkor a Gozsdu udvarban laktak, [...] a zsidó aranyművesek a a ott voltak a — Holló utca tájékán, — nyilván a Gozsdu udvar tele volt velük, — abogy a **Holló utca** is tel- a a még amikor odaköltöztem a — Judit¹⁷hoz még akkor is. [...] Aztán — kész, aztán az hogy — ötödik - után kirúgták a — a: — gimnáziumból, — aztán hogy — ilyen-olyan fiatal korában — ezek zsidó kommunista művészek - Bálint György meg ilyen nevek — azokról tétetett említés — — meg **az** persze hogy — — harmíncháromban éppen megkapott egy — német **birodalmi ösztöndíjat** amikor aztán jött a hitleri hatalomátvétel és szó nem lehetett arról hogy elmenjen Berlinbe és **akkor** - hozzámé apámhoz akibez a **család** már rég — szerette volna ha hozzámegy. — — — **Nincsenek** családi történetek. Na most - hogy — hogy ez **stimmel** [...] ezt hügom - szegény már haldoklósa idején megerősítette. [...] Hogy **mi** is azért nem tudunk igazán mesélni, - mert **nekünk** sem **meséltek**. Mert a családban **nem mesélt** senki. **Semmit**.

JEGYZETEK

- ¹ Hannah Arendt: *Rabel Varnbagen. Egy német zsidó nő élete a romantika korából*. Scolar, Budapest, 2014.
- ² Kovács Katival és Kovács Évával kezdtünk kutatni. Eredetileg a református iskolákba járók szüleinek identitását hasonlítottuk volna össze a zsidó iskolások szüleiével, majd ketten maradva Évával végül csak a zsidók iskolákban kutattunk. Narratív élettörténeti interjúkon alapuló kutatásunkból született – tíz évvel később – *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek* című könyvünk (Múlt és Jövő, Budapest,

2002). S azzal, hogy – bár akkor a lehető legnagyobb szorosságban és harmóniában dolgoztunk együtt –, most ehelyett egyes számban írok, a legkevésbé sem szándékozom az akkori közösséget, melytől nagyon sokat kaptam, megtagadni, pusztán szeretnék a saját személyes történetemre rátekinteni, s ehhez igyekszem saját fejlődésemet és az akkori közös munkát „szétszálazni”.

- ³ Marceline Loridan-Ivens: *Et tu n'es pas revenu*. Récit écrit avec Judith Perrignon. Grasset. Az idézetet a saját – angolból történt – fordításomban közlöm (Uő: *But You Did Not Come Back*. Atlantic Monthly Press, 2016).
- ⁴ Egy időben így szólítottuk anyámat a családban.
- ⁵ Sigmund Freud: *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. Ferenczi Sándor ford. Dick Manó, Budapest, 1915. 50–52.
- ⁶ Alvin H. Rosenfeld: *A holokauoszt vége*. Kovács Sz. Anna ford. Gondolat, Budapest, 2013.
- ⁷ W. G. Sebald: *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*. Blastchik Éva ford. Európa, Budapest, 2014.
- ⁸ Vajda Mihály: Adél és fia. *Bevezető*, 2012. december.
- ⁹ Az erről (is) szóló szövegem része a megjelenő kötetnek is.
- ¹⁰ Georges Didi-Hueberman: *Images in Spite of All: Four Photographs from Auschwitz*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2001. 38.
- ¹¹ Mátyásföld, Géza utca 31.
- ¹² A Toldi cserkészcsapat 1922-ben, több korábbi csapat öszszevonásából alakult, és szinte kizárólag asszimilált zsidó fiúkból állt (vö. Bak János: Tizenkét Lipótvárosi Berzsenyista családja. *Múlt és Jövő*, 2012/1.). Később az 1940-es években a Magyar Eszperantó Szövetség cserkészcsapataként is működtek (vö. <http://www.osveny.com/>).
- ¹³ Vajda Marcellné, született Nasser Magdolna, Misu anyja.
- ¹⁴ Apám nagynénje, apja testvére, Jolán, Dombóvárra ment férjhez. Két gyerekével és férjével együtt Auschwitzba deportálták, a két gyerek közül egyedül az idősebb került el a gázkamrára és élte túl a soát.
- ¹⁵ Misu anyjának nővére és családja.
- ¹⁶ Kende Judit keramikus.
- ¹⁷ Misu felesége, Háber Judit, Bubu, az anyám.

